

*UOT 792.01; 792:001.8**Könül Əliyeva*

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ MİLLİ TEATRŞÜNASLIQ ELMİNDƏ QEYRİ-KLASSİK ÜSULLAR

Çağdaş dövrümüzdə dünya, o cümlədən Azərbaycan teatr sənəti böyük inkişaf yolu keçib. Artıq çağımızın teatr sənəti XX əsrin 60-80-ci illərinin, hətta XXI əsrin əvvəllərinin teatr sənətindən kəsb etdiyi məna-məzmun, mahiyyət, dil-ifadə vasitələri, forma baxımından tamamilə fərqlənir. Amma məsələ burasındadır ki, bəzən teatrşünaslıq elmi ilk baxışda çox bəsit həqiqət, aksioma kimi görünən bu faktı unudur, nəzərə almır və yaxud nəzərə almaq istəmir. Doğrudur, Azərbaycan teatr sənəti dünya teatr sənəti ilə nisbətdə bir qədər ləng inkişaf edir, amma bu o demək deyil ki, bu gün teatrlarımızın səhnəsində gördüyümüz tamaşalar, XX əsrin 60-80-ci illərinin tamaşalarıdır. Ötən müddət ərzində teatr düşüncəsi ciddi dəyişikliyə məruz qalıb, yeni yanaşmalar, yeni tendensiyalar, yeni janrlar, yeni teatr poetikaları, hətta yeni teatrlar yaranıb. Belə olan təqdirdə teatrşünaslıq elminin ötən əsrin forma və üsulları ilə, qlossariyası, instrumentariyası ilə predmetə yanaşması, onu əvvəlcədən məğlub duruma salır. Təbii ki, eyni sözləri bütün teatrşünasların fəaliyyətinə adi eləmək düzgün deyil, amma küll halında götürdükdə bu gün teatrşünaslıq elmi dünənin, keçmişin alətləri ilə müasir teatr prosesini fiksasiya etməkdə, araşdırmaqda acizdir. Elmi fəaliyyətində klassik teatrşünaslığın çərçivələrindən kənara çıxmağı bacaran teatrşünaslar olsa da, dissertasiya və məqalələrdə, eləcə də müxtəlif monoqrafiyalarda teatrşünasların predmetə yanaşma bucağında, məsələlərə münasibətində nəzərəcərpacaq yenilik, demək olar ki, sezilmir. Amma istisnalar qaydaları inkar etmir, əksinə onları daha da möhkəmləndirir. Etiraf etmək mütləqdir ki, bu gün böyük mənada Azərbaycan teatrşünaslığı anoxronizmə yuvarlanır. Zamanıdan qopması, zamanla ayaqlaşa bilməməsi milli teatrşünaslıq elmini gərəksizlik sindromu ilə üz-üzə qoyur. Təbii ki, proseslə ayaqlaşa bilməyən, prosesə bu və ya digər dərəcədə faydası olmayan teatrşünaslıq elmi mövqeyini itirməyə, gərəksizləşməyə məhkumdur.

Çağdaş teatrşünaslıqda obyektiv analizdən çox, üzgörənlik, tərif, ən yaxşı halda proteksionizm nəzərə çarpır. Ən acınacaqlısı isə odur ki, teatrşünaslarla mətbuat və televiziya arasında qarşılıqlı münasibət yalnız bayram xarakterli

müstəvidə mövcuddur. Bu sahəyə yeni qədəm basan gənc, istedadlı qələm sahibləri çox ciddi qarşıdırmaya məruz qalaraq, televiziya məkanından uzaqda saxlanılır. Media aləmində «at oynadan» sarı mətbuat ciddi elmi-nəzəri problemlərin işıqlandırılmasını kölgədə qoyur, kütləvi informasiya vasitələrindən sıxışdırıb çıxarır.

Bu gün Azərbaycanda teatr jurnalistikası milli teatr məkanında baş verən prosesləri izləmək, fiksasiya etmək, dəyərləndirmək, təbliğ etmək funksiyalarını yerinə yetirə bilmir.

İstənilən milli mədəniyyətin keyfiyyət göstəriciləri milli teatr sənətinin mövcud keyfiyyətində təzahür və təcəssüm olunur. M.K.Atatürkün məşhur bir kəlamı var: «Teatr hər bir məmləkətin kültür səviyyəsinin aynasıdır». Teatr jurnalistikamız isə teatr sənətinin «ayna»sı funksiyasını yerinə yetirməklə, bilavasitə məmləkətimiz Azərbaycanda mədəni səviyyənin mövcud durumunun barometri kimi çıxış etməlidir. Sahəni bilən, sənətin sirlərinə bu və ya digər dərəcədə bələd olan teatrşünaslar çox passiv fəaliyyət göstərirlər, könüllü və ya məcburi şəkildə aktiv prosesdən, mətbuatdan kənarda qalırlar. Keyfiyyət göstəriciləri o qədər də yüksək olmayan Azərbaycan mətbuatı və televiziyası isə bu funksiyanı tam və lazımlı şəkildə yerinə yetirə bilmir.

Bu durumdan çıxış yolu isə iddia olunduğu kimi, C.Cəfərovun, Y.Qarayevin, M.Allahverdiyevin, M.C.Cəfərovun və digər teatrşünas və filoloq alimlərimizin yazdığı kimi resenziyalar yazmaqda deyil. Çünki yaşayıb-yaratdıqları zamanda çox mütərəqqi, proqressiv, gərəkli və maraqlı olsalar da, bu gün adları çəkilən alimlərin üsul və vasitələrini, istifadə etdikləri janrları mexaniki şəkildə müasir teatrşünaslıq elminə gətirmək onun inkişafına səbəb ola bilməz. Necə ki, Adil İsgəndərovun rejissor fəaliyyətini böyük ehtiram və minnətdarlıq hissi ilə yad etsək də, onun rejissurasının bu gün üçün heç bir aktual mahiyyət kəsb etmədiyini qəbul edirik. Eləcə də, milli teatr tariximizə adları əbədi olaraq həkk olmuş görkəmli aktyorlarımızı bu gün səhnədə illər əvvəl olduğu kimi görsək, bəlkə də, bu bizim üçün çox maraqsız, hətta primitiv görünərdi.

Müstəqillik dövründə milli teatrşünaslıq elmi sırf düzxətli məntiq üzərində qurulub. Aristotel məntiqinin bir qədər dəyişdirilmiş, müasirləşdirilmiş versiyası olan müasir teatrşünaslıq elminin nəzəri-konseptual əsasları köhnəlib. Əsasən, şüurun empirik (təcrübi) formasına əsaslanan teatrşünaslıq elmi teatr prosesini adekvat əks etdirmək imkanlarından məhrumdur. Teatrşünaslıq elminin mövcud durumundan danışarkən elmi təfəkkürün inflasiyası faktını konstataasiya etməyə məcburuq.

Çağdaş teatrşünaslıq elmi, adətən, daha çox tarixi yanaşmanı, xronoloji aspekti qabartmağa meyllidir. Biz tarixi faktları, hadisələri və onlara refleksi-yaları toplayır, rekonstruksiya edir və bir qədər bəzəyirik. Artıq neçə illərdir ki, teatrşünaslıq elmimiz bu sayaq “naturalizm”dən, gördüyünü çağırmaqdan, “aşıqlıq”dan, akınızmdən yaxa qurtara bilmir.

Düşünürəm ki, məsələni mütləq milli teatrşünaslıq elminin gündəminə gətirmək teatrşünaslığın nəzəri əsaslarına dövrün tələbləri aspektində yenidən baxmaq lazımdır.

Bu gün teatr tənqidi adlandırdığımız nəsnə, əslində, obyektiv, universal, işlək teatr nəzəriyyəsinə yox, teatrşünasların zövqünə, düşüncəsinə, ən pis halda subyektiv münasibətlərinə əsaslanır. Obyektiv, universal əsaslardan məhrum aksiologiyaya söykənən teatr tənqidi dövrün teatr sənətinin obyektiv mənzərəsini verməkdən çox, ən yaxşı halda, jurnalistikanın bəzi funksiyalarını yerinə yetirməyə nail olur. Əslində, bu, teatr tənqidindən çox özünü teatrşünaslıq kimi qələmə verən teatr jurnalistikası təsirini bağışlayır.

Təbii ki, mən bu gün Azərbaycanda teatrla bağlı maraqlı, səviyyəli yazıların yazılmadığını iddia etmirəm. Çünki yuxarıda təsvir etdiyimiz situasiyada savadlı, istedadlı insan, heç şübhəsiz, teatr haqqında savadlı yazı yazacaq və savad, istedad iştirakı olan hər bir intellektual, bədii məhsul maraqlıdır. Amma biz bu yazıları oxuyarkən dövrün teatr prosesinin real mənzərəsi ilə yox, maraqlı elm adamının, qələm əhlinin maraqlı düşüncələri ilə, savadı, yanaşması, teatr təfəkkürü ilə tanış olacağıq. Nəticədə, teatr sənəti avtomatik olaraq ofsayt durumuna düşür. Bəllidir ki, əksər hallarda interpretasiya predmetin keyfiyyətlərindən, estetik xüsusiyyətlərindən çox, qiymətləndirənin, təhlil edənin subyektiv yanaşmasından və emosional durumundan asılıdır. Bu fakt isə, özü-özlüyündə çox təhlükəlidir. Belə olan halda, hansı teatr nəzəriyyəsindən, teatrşünaslıq elminin hansı obyektiv prinsiplərindən, konseptual əsaslarından danışmaq mümkündür?

İnkar olunmaz həqiqətdir ki, şəxsi yanaşma universal teatr nəzəriyyəsini kölgədə qoyur. Və ya bir az da dəqiq desək, burada ümumiyyətlə nəzəriyyədən söhbət getmir. Heç kəs üçün sirr deyil ki, nəzəriyyənin əsas xüsusiyyəti tədqiqat obyektinin yaranma və inkişaf qanunlarını və qanunauyğunluqlarını öyrənməsindən ibarətdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz mülahizələri ümumiləşdirərək, müasir Azərbaycan teatrşünaslıq elminin mövcud durumunu və teatr sənəti ilə teatrşünaslıq elminin münasibətini tezislər şəklində konstataasiya edə bilərik.

1. Artıq 13 ilini XXI əsrdə yaşayan teatr prosesi yeni inkişaf yoluna qədəm basıb. Dünya, o cümlədən Azərbaycan teatrında yeni poetikalar, yeni nəzəriyyələr, paradigmlər yaranmaqdadır. XXI əsr teatr sənətinin qarşısına prinsipcə yeni, çox sərt tələblər qoyur. Heç şübhəsiz ki, milli teatrşünaslıq elmi də bu tələblərə, çağırışlara cavab verməlidir.
2. Klassik teatrşünaslıq gündən-günə yeniləşən, yeni səciyyələri qazanan qeyri-klassik teatr sənətini analiz etmək, araşdırmaq iqtidarında deyil.
3. Anoxronizmə yuvarlanmamaq, çağdaş dövrün tələblərinə cavab verə bilmək üçün qeyri-klassik teatrşünaslıq yaranmalıdır.
4. Milli teatrşünaslıq təfsirçilikdən, esseistikadan tam uzaqlaşmalı, qeyri-klassik üsullardan faydalanmalıdır.
5. Teatrşünaslıq öz predmetini, funksiyalarını və araşdırma mexanizmlərini, dəqiq meyarlar sistemini təyin etməlidir.
6. Düşüncə genişlənməli, dünya teatr prosesində baş verən tendensiyalar öyrənilməli və yeni araşdırma üsulları milli teatrşünaslığa tətbiq edilməlidir.

Çağdaş dünya təcrübəsində qeyri-klassik teatrşünaslığın yeni üsulları formalaşmaqdadır. Müasir teatrşünaslıq elminin əsas tendensiyalarından biri ondan ibarətdir ki, o, yaxın humanitar sferaların nailiyyətlərini teatra gətirir. Qeyri-səlis məntiq, qeyri-müəyyənlik prinsipi, kvant psixologiyası, K.Q.Yunqun, Z.Freydin təlimləri və s.

Kornienko, Velş, Priqojin, Mixed, Stenqers, Moiseev, Qleyk, Xaken, Feynman, Kayku, Volojinov, Qorski, Yakovenko, Pelipenko, Vedenova və digər alimlər qeyri-klassik teatrşünaslığın yaradılması istiqamətində mühüm işlər görüb.

Qeyri-klassik teatrşünaslıq üç əsas prinsipi qarşıya qoyur:

1. qeyri-xəttilik
2. sinergetika
3. açıq sistem

Elmin son nailiyyətləri olan qeyri-müəyyənlik prinsipi, qeyri-səlis məntiq klassik teatrşünaslığın xətti nəzəriyyəsinin yanlışlığını və qeyri-produktivliyini aşkarladı və qeyri-xəttilik meyarını mədəniyyətə, o cümlədən teatr prosesinə gətirdi.

XX əsrin sonlarından bədii bütövlüyün mövcudluğu daim yenilənən sinergetik mexanizmlə müəyyən olunur. "Məhiyyətinə görə sinergetika insanın və təbiətin təkamülünün yeni zamana uyğun təkamül formasıdır" [7, s. 215].

XXI əsrin hadisələri və proseslərin yeni məcrası aşkarladı ki, sinergetika – müxtəlif enerji qaynaqlarından faydalanma teatr sənətindən ötrü çox vacibdir.

Sinergetika getdikcə təbiət və humanitar elmlərin resurslarının birləşdirilməsini tələb edir. Çünki daim inkişafda olan, dəyişən insanın və cəmiyyətin öyrənilməsi son dərəcə mürəkkəb məsələdir [7, s. 153].

Son dövrün hadisələrinə nəzər salarkən bir daha əmin olmaq olar ki, qapalı sistemlər səmərəli deyil. Onların entropiya gücü çox böyükdür. Qapalı sistemlər prosesləri məhdudlaşdırır və ona görə də teatr sənətindən ötrü qeyri-produktivdir. Zaman-məkan sənət növü olan teatr sənəti yalnız və yalnız açıq sistemdə səmərəli fəaliyyət göstərə bilər. Müstəqillik dövrü teatrşünaslıq elmində “həyat qabiliyyətli, inkişafda olan bədii sistemlərin öyrənilməsi üçün yararsız olan metodlardan istifadə olunur. Onların (bu metodların – K.Ə.) qapalılığı müəyyənlik, obyektivlik tələbləri ilə təmin olunur. Ənənəvi paradigmanın belə sərt kriteriyaları elmi çıxılmaz duruma salır. Halbuki açıq sistemləri araşdıran elmlər predmətə uyğun olaraq, qeyri-müəyyənlik, nisbətlik kimi tələblərə cavab verməlidir. Bu keyfiyyətlər birözlü, düzxətli, sərt binar təfəkkürə söykənən metodologiyanın mövcudluğu şəraitində meydana çıxıb bilməz. Qarşıdurmanın həlli üçün həmişə bir qədər kənarlaşmış mövqe lazımdır. Bu cür mövqe inkişafa xidmət edən kompromisin ölçüsünü təyin edir” [5, s. 112].

Yekun olaraq, qeyd etmək istəyirəm ki, anoxronizm teatrşünaslıq elmi üçün olduqca təhlükəli və qəbulolunmazdır. Fikirlərim gənclik maksimalizmi kimi qarşılanırsa bilər, amma düşünürəm ki, bu gün Azərbaycan teatrşünaslıq elmi yerində saymamalı, zamanla ayaqlaşmağa bilmək, teatr prosesinə təsir gücünü bərpa etmək üçün dünya təcrübəsindən yararlanmağı bacarmalıdır.

Ümid edirəm ki, XXI əsrdə Azərbaycan teatrşünaslığı dövrün çağırışlarına həssas olub, yeni, qeyri-klassik üsul və metodlardan yararlanmaqla çağdaş dövrün tələbləri səviyyəsinə yüksəlməyə nail olacaq.

ƏDƏBİYYAT

6. Ağayeva N.K. Azərbaycan teatr tənqidi və teatrşünaslığının inkişaf problemləri. B: Elm, 1997.
7. Əlizadə M.Ə. Teatr: seyr və sehr; milli teatr prosesi problemləri. B: Elm, 1998.
8. Kərimov İ.S. Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri. B: Maarif, 2002.
9. Qafarov V.R. Azərbaycan teatrının janr poetikası. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2012.
10. Баранцев Рэм. Открытость тринитарной методологии // Материалы Международной конференции.// Знание, №1-97/ №1-98.

11. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Синергетическое мировидение. М. КомКнига, 2005.
12. Корниенко Н. Приглашение к Хаосу. Театр (Художественная культура) и синергетика. Попытка нелинейности. Монография: пер. с укр. / Нелли Корниенко; Нац. центр театр. искусства им. Леся Курбаса. - К.: НЦТИ им. Леся Курбаса, 2010.

Açar sözlər: teatr, elm, teatrşünaslıq, analiz, resenziya.

Кёнуль Алиева

**Неклассические приемы
в театроведении в период независимости**

В статье исследуются механизмы деятельности национальной театроведческой науки в период независимости, проблемы и пути их решения даны в виде тезисов. Театроведческая наука современности исследуется также в сравнении с театроведением прошлого века, приводится вывод о бесполезности стереотипных приёмов, инструментариев, и продуктивности использования новых, альтернативных форм.

Ключевые слова: театр, наука, театроведение, анализ, рецензия.

Konul Aliyeva

Non-classical ways in the theatre science in the period of sovereignty

Mechanisms of activity of the national theatre science in the period of sovereignty are studied, problems of their way of solution are given in the article in the form of theses. Theatre science of the present is also investigated in comparison with drama study of the past century, there is adduced the conclusion about the uselessness of stereotypical ways, means of expression and productiveness of the use of new alternative forms.

Key words: a theatre, science, theatre science, analysis, review.